

Quranın təfsirinə *müxtəsər müqəddimə*

A Brief Introduction to
QUR'ANIC
EXEGESIS

Ali Suleiman Ali

BİFİ Müxtəsər kitablar seriyası

QURANIN TƏFSİRİNƏ MÜXTƏSƏR MÜQƏDDİMƏ

Əli Süleyman Əli

Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu

İDRAK

“İdrak” İctimai Birliyi

Quranın təfsirinə müxtəsər müqəddimə (Azəri)

Əli Süleyman Əli

BİFİ Müxtəsər kitablar seriyası

© “İdrak” İctimai Birliyi
və Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu
1443 (hicri) / 2022 (miladi)
Paperback ISBN: 978-9952-8445-4-2

A Brief Introduction to Qur’anic Exegesis (Azəri)

Ali Suleiman Ali

IIIT Books-in-Brief Series

© The International Institute of Islamic Thought (IIIT)
1439AH / 2018CE
Paperback ISBN: 978-1-56564-985-9
IIIT
P.O. Box 669
Herndon, VA 20172, USA
www.iiit.org

Tərcüməçi: Kəmalə Musayeva
Redaktor: Ülkər Abdullayeva
Bədii və texniki tərtibat: Həsən Həsənov
“İdrak” İctimai Birliyi
Azərbaycan, Bakı ş., Mirəli Seyidov 3138,
kəpüs D, 1-ci mərtəbə
idrak.org.az

Kitab Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin
icazəsi ilə nəşr olunur (DK-52/Q, 1 fevral 2022-ci il)

Bütün hüquqlar qorunur.

Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu (BİFi) Müxtəsər kitablar seriyası

Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutunun Müxtəsər kitablar seriyası oxucularda əsərlərin orijinallarının məzmunu haqqında təsəvvür yaratmaq məqsədilə insitutun icmal formasında yazılmış əsas nəşrlərinin toplusudur. Qısa, oxunaqlı və vaxta qənaət edilməsi baxımından faydalı olan bu icmallar əsas mətnin təfərrüatlı və dəqiq yazılmış ixtisarıdır. İcmalların oxucularda həmin əsərlərə maraq oyadacağına ümid edirik.

“Quranın təfsirinə müxtəsər müqəddimə” Əli Süleyman Əli tərəfindən təfsir elmi ilə maraqlananları Quran təfsirinin Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s)* dövründən bu günə qədər keçdiyi tarixi inkişaf yolu ilə tanış etmək məqsədilə yazılmışdır. Əsərdə Peyğəmbər təfsirinin mahiyyəti, xüsusiyyətləri və metodologiyası işıqlandırılır, həmçinin, Peyğəmbərin səhabələrinin, onların ta’bii adlanan müasirlərinin təfsirlərinin hökmü, xüsusiyyətləri və metodologiyasından bəhs edilir.

İcmalda müxtəlif təfsir növlərindən ibarət məcmuələrin bir neçəsi və müəllifləri barədə qeydlər var. Kitabda iki əsas təfsir növü olan “ət-təfsir bi əl-mə’sur” və “ət-təfsir bi ər-rə’y” nəzərdən keçirilmiş, müasir təfsir metodları işıqlandırılmış, klassik təfsir əsərləri və müasir təfsirlər müqayisə edilmişdir. “Quranın təfsirinə müxtəsər müqəddimə” adlı əsərin yazılmasında əsas məqsəd oxucuları təfsirin təkamülü və bəzi məşhur Quran şərhçilərinin (mufəssirun) əsərləri barədə məlumatlandırmaqdır. Bu qısa müqəddimənin təfsiri öyrənənlərin marağına səbəb olacağına və onları bu sahədə tədqiqatlara həvəsləndirəcəyinə ümid edirik.

---

* (s.ə.s.) – “Sallə Allahu ‘aleyhi va salləm” – “Allahın salamu və bərəkəti onun üzərinə olsun” (Məhəmməd peyğəmbərin adı çəkiləndə deyilir).

Birinci fəsil

Tarixi baxış

Təfsir elminin məqsədi müqəddəs kitab olan Quranda Allahın, rəsulu Məhəmmədə nazil etdiyi kəlamların mənasını izah etməkdir. “Təfsir” sözü “Quranın şərhı, izahı” kimi tərcümə edilir. Təfsir əsas İslam elmlərindən biridir. Ərəb söz kökü olan f-s-r “açmaq”, “üzə çıxarmaq”¹ mənasını daşıyır. Klassik müsəlman alimləri feli isim, məsdər olan “təfsir”in “fəssara” sözündən törədiyini və “izah etmək” mənası daşdığını bildirirlər. “Təfsir” sözü hərfi mənada “izah etmək”, “təvil” isə “tərcümə etmək, açıqlamaq” deməkdir və hər iki termin alimlər tərəfindən Quranın şərhini ifadə etmək üçün sinonim və ya həmcins mənalı sözlər olaraq istifadə olunur.

Təfsir və təvil arasında fərq

Məhəmməd ibn əl-Maturidiyə (hicri 333-cü ildə vəfat etmişdir) görə, təfsir Allahın Quranın mətnlərində məhz nəyi nəzərdə tutduğunu açıqlayan mənanın izahıdır, təvil isə mətnin birdən çox açıqlaması olduğu təqdirdə ən çox ehtimal olunan izahı ifadə edir². “Təvil” termini mənalar və cümlələrə aydınlıq gətirdiyi və dini kitab, mətnlərdə tətbiq edildiyi halda, “təfsir” termini dini mətnlərlə yanaşı, Quran elmləri və İslam hüququ kimi sahələrdə istifadə olunur³.

Mənim qənaətimə əsasən, “təfsir” kəlməsi hicri təqvimə ilə I əsrin ikinci yarısı və ya sonlarına doğru “Quranın izahı” mənasını ifadə etməyə başlamışdır. *“Mə: yu ‘cibuni: cəra:’ət ibn ‘Abbas ‘alə təfsi:r əl-Qur’a:n fəl-’ə:n qad ‘aləmtu ənnəhu ‘u:tiyə ‘ilm”* (“İbn

Abbasın Quranın təfsirinə cürət etməsi xoşuma gəlməmişdi, lakin ona bir elm verildiyini artıq bilirəm”) – deyən Abdullah bin Ömər in “təfsir” kəlməsini Quranın şərhini ifadə üçün istifadə edən ilk şəxs olduğu güman edilir⁴.

Lakin nə Quranın özündə, nə də hədislərdə bu termin “Quranın izahı, şərh” mənasında istifadə edilməmişdir. Quranda yalnız bir yerdə (“Furqan” surəsinin 33-cü ayəsi) “təfsir” sözü “izah” mənasını ifadə edir. Quran ayələrinin həm Peyğəmbər, həm də səhabələri tərəfindən verilmiş şərhləri hələ də “təvil” deyil, “təfsir” adlanır. Fikrimcə, bu, bir çox təfsir alimlərinin iki sözün mənaları arasında fərq görməmələri ilə əlaqədardır.

Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s) və təfsir

Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s) Quranın ilk müfəssiridir. Lakin o, bütün Quranı sözbəsöz izah etməmişdir, çünki ayələrin çoxu həmin dövrdə yaşayan ərəblərin öz dilində olub, onlara tam aydın idi. Ümumiyyətlə, Peyğəmbər Quran kəlamlarını üç halda şərh edirdi: hər hansı bir hissə ərəb dilində mövcud məfhumlar vasitəsilə anlaşılmadığında; müsəlman alimləri hər hansı bir ayədə Allahın hərfi mənanı nəzərdə tutmadığını düşündükləri zaman; Səhabələrindən biri onun müəyyən ayəni şərh etməsini rica etdikdə.

Misal üçün, Peyğəmbərdən Quranın “Yunus” surəsinin 63-64-cü ayələrində istifadə olunmuş “*büşra*” (“müjdə, xoş xəbərlər”) kəlməsinin şərh soruşulduqda, o, ayənin insanın gördüyü və ya onun barəsində görülən yaxşı yuxuya işarə etdiyini bildirmişdir.⁵ Peyğəmbər Quranda Ramazan ayı orucunun açılacağı vaxtla əlaqəli istifadə edilmiş “ağ və qara sap” ifadələrinin bir-birinə zidd olan səmanın qaranlığına və dan yeri sökülərkən üfüqdə yaranan erkən işığa işarə etdiyini bildirmişdir.⁶

Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s) vəfatından sonra təfsir

Peyğəmbər vəfat etdiyi zaman müsəlmanlar səhabələrin Quranla bağlı biliklərinə istinad etmişlər, çünki Peyğəmbər onla-

rın Quran bilikləri sahəsində üstün mövqelərini üç üsulla təsdiqləmişdir. Birincisi, o, səhabələri Quran və İslamı öyrətmək üçün digər şəhərlərə göndərərdi. İkincisi, Peyğəmbər bəzi səhabələri tərifləyərdi. Üçüncüsü, o, səhabələrin bəzisindən onun öz hüzurunda fitva (hüquqi rəy, qərar) vermələrini xahiş edərdi⁷. Peyğəmbərin vəfatından sonra Quranın şərhı və oxunuşu (*qiraət*) sahəsində dörd fərqli məktəb ortaya çıxdı və yarandığı əraziyə görə adlandırıldı: Məkkə, Mədinə, Kufə (müasir İraq ərazisi) və Şam (müasir dövrdə Fələstin, Suriya və Livan ərazisi) məktəbləri.

Ta'biilər dövründən sonra təfsir

Hicri II əsrin sonlarında Peyğəmbər səhabələrinin müasirləri (ta'biilər) artıq vəfat etmişdilər. Həmin dövrün təfsircilərindən heç biri Quranın şərhinə dair əsər yazmadı. İddiaya görə, Quranın tam təfsirini Mücahid qələmə almışdır. Hicri II əsrin ikinci yarısında alimlər öz ixtisasları və maraqlarına uyğun olaraq, Quran barədə əsərlər tərtib etməyə başladılar. Bu sahədə qrammatiklər, dilçilər və ənənəçilər tərəfindən istifadə olunan yanaşma və metodlar hicri III əsrin sonu – IV əsrin əvvəllərində inkişaf etdi. Beləliklə, təfsir ədəbiyyatı hədis ədəbiyyatından ayrıldı və iki müstəqil elmin əsası qoyuldu. Təfsir bir ixtisas olaraq formalaşdı.

Təfsir ədəbiyyatı hədislərdən ayrıldıqdan sonra hər biri özünəməxsus ədəbiyyat və məsələlərə malik olan, iki müstəqil elmə çevrildi. Hədis ədəbiyyatı yalnız Peyğəmbərin əməlləri və sözləri barədə nəql edilən məlumatları ehtiva edir. Təfsir ədəbiyyatı isə Quranın Peyğəmbər, eləcə də, səhabələr və ta'biilər tərəfindən şərhinə dair məlumatlarla yanaşı, bu sahədə linqvistik, ritorik, hüquqi və dini mülahizələri də diqqətə çatdırır. Hədis və təfsir iki ayrı sahəyə çevrildikdən sonra qeyd olunan məlumatlar və mülahizələr mühüm tədqiqat obyektinə çevrildi. Təfsir ədəbiyyatı isə “ət-təfsir bi əl-mə'sur” və “ət-təfsir bi ər-rə'y” adlanan iki əsas qola ayrıldı.

İkinci fəsil

Hicri III və IV əsrlərdə təfsir

Hicri III və IV əsrlərdə təfsir yazılmasında müəyyən inkişaf yolu qət edildi. Təfsirin bütün istinad və iqtibaslar əks olunaraq, müəlliflər arasında rəvayət zənciri şəklində ötürülməsi üsulu (*isna'd*) məşhurlaşdı və Quranın şərh sahəsində bir ixtisaslaşma olaraq ilahiyatçılar və leksikoqrafların diqqətini cəlb etməyə başladı. Beləliklə, onlar özünəməxsus keyfiyyətlərə malik təfsir şərhləri yazmağa başladılar. Təbərinin "Cəmi' əlbəyən 'an tə'vil əl-Qur'an" adlı əsəri təfsir barədə yazılmış ən əhatəli əsərdir.

Təbəridən sonra mühüm yeniliklər

Hicri IV əsrdən sonra Quranın şərh sahəsində üç mühüm yenilik baş verdi. Süyutiyyə görə, həmin yeniliklər bunlardır: a) "İxtisar əl-əsanid" adlanan rəvayət zəncirlərinin ixtisarı (təsdiqlənməmiş ifadələr də əlavə edilirdi); b) İxtisaslaşma dövrü; c) "Təfsir əl-bid'ə" (bidət şərh) adlanan qeyri-ənənəvi şərh meydana çıxması⁸. Bunlardan əlavə, həm Quran surələri, həm də hər surənin ayələri arasında əlaqədən bəhs edən təfsir yazma üsulu – "Nəzm əd-durar fi tənəsub əl-əyət və əs-suvar" mövcud idi.

Hədis elmində rəvayət zəncirinin ixtisar edilməsinə "ixtisar əl-əsanid" deyilir. İslam alimləri rəvayət zəncirində (*isna'd*) verilən hər bir müəllim və ya rəvayətçinin adını təkrarlamaqdan sa, bütöv "*isna'd*"ı ixtisar edirdilər. Lakin bu, İslam elmlərinin metodologiyasına zidd idi, çünki məlumatların götürüldüyü mənbələrin yoxlanılmasına imkan vermirdi. Bu üsul ilə mövcud olmayan və ya etibarsız mənbələrdən məlumat əldə etmək və sitat gətirmək asan idi. Həmin qayda ilə yazılmış çox sayda qeyri-elmi və standartlara uyğun olmayan mətnlərin müəllifləri düzgün və yanlış məlumat arasında fərq qoymurdular. Buna baxmayaraq, Süyuti və başqa alimlər V əsrdən sonrakı mərhələni təfsir yazılması sahəsində ixtisaslaşma dövrü hesab

edirlər. Belə ki, mütəxəssislər Quranın şərhini yalnız öz ixtisas sahələri çərçivəsində, qrammatik, hüquqi və teoloji təhlillə təqdim edirdilər.

Üçüncü xəlifə Osman ibn Əffana qarşı sui-qəsdən və müsəlmanlar arasında dini-siyasi konfliktin başlanmasından sonra üç əsas qrup yarandı: Əli tərəfdarları (Əli İbn Əbu Talibin tərəfdarları), əməvilər (Müaviyə ibn Əbi Sufyanın tərəfdarları) və xaricilər. Bu, sünni və şiə bölgüsünün meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Hər üç qrupun üzvləri bir-birini saxta müsəlman olmağa ittiham edirdi. Bu məsələ konfliktlərin əsas qəhrəmanlarının məlumatlarında, xüsusilə də təfsirə aid əsərlərdə öz əksini tapırdı. Təbərinin “Cəmi‘ əl-bəyən” əsəri sünni nöqteyi-nəzərini təmsil edən təfsirləndir. Sünni təfsirlərinə paralel olaraq, şiə təfsirləri də inkişaf edirdi. Onlar arasında iki əsas fərq mövcuddur: birinci, şiələr Quranın ilk növbədə Əli ibn Əbu Talib və nəslindən olan on bir nümayəndəyə müraciət etdiyinə inanırlar; ikinci, Peyğəmbərdən sonra Quran üzərində yalnız on iki imamın hüquqi səlahiyyəti olduğuna inanırlar.

Ənənəçilər mötəzililərin təfsirini, əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, *bidət* adlandırırdılar, çünki, onlar mötəzililərin Quranın bəzi kəlmələrini öz baxışlarına uyğunlaşdırmaq məqsədilə təhriş etdiklərinə inanırdılar. Mötəzililər isə ənənəçilərin onların baxışlarını yanlış anladıklarını və düzgün təfsir etmədiklərini düşünürdülər. Sufi təfsiri mahiyyətcə mistik xarakter daşıyır və fəlsəfi fikrin ona böyük təsiri olmuşdur. Sufilərə görə, Quranın iki mənası vardır: görünən məna (zahir) və daxili, gizli məna (batin). Ət-təfsir əl-ışari (işarə və ya təşbehlə şərh) adlanan təfsir metodu Quranın zahiri məna hüdudlarını aşır. Bu təfsirin təmsilçilərinin iddiasına görə, o, ürəyi Allah tərəfindən açılmış şəxslərdən başqa heç kəsə görünməyən batini mənalara çıxarır. Ət-təfsir əl-ışarinin tərəfdarları öz şərhlərində Peyğəmbər səhabələrinin təfsirlərinə əsaslanırlar.

Ənənəçilərin təfsir müxtəlifliyinə münasibəti və rə'y

Təfsirin müxtəlif növlərinin ortaya çıxması İbn Teymiyyə, Zəhəbi, İbn Kəsir, Süyuti və başqa ənənəçilər tərəfindən kəskin tənqid olunurdu. Onlar belə hesab edirdilər ki, mübtədilər (qeyri-islami, qeyri-ənənəvi, bidətçi yenilik) tərəfindən təqdim olunan təfsirlər Peyğəmbərin, onun səhabələri və ta'biilərin təfsirlərinin təhrifindən ibarətdir. Beləliklə, onlar təfsir müxtəlifliyə qarşı mübarizəyə başladılar. Bundan əlavə, ənənəçilər müsəlmanların yalnız ənənəvi təfsir əsərləri yazmalı və oxumalı olduqlarını təbliğ edir, ərəb dilinin düzgün istifadəsi və əsaslandırmadan məhrum olan *rə'yə* (əqli mülahizə) qarşı çıxırdılar. Onlar öz baxışlarını əsaslandırmaq üçün dörd müxtəlif mənbədən istifadə edirdilər: Quran, Hədis, səhabələr və ta'biilərin məlumatları.

Təfsirə ənənəvi yanaşmanın bəzi tərəfdarları Peyğəmbər hədisi olmadan Quranın anlaşılmasının qeyri-mümkün olduğunu iddia edirdilər. Lakin yalnız ənənəvi təfsirin təbliğini və istənilən əqli mülahizəyə qarşı çıxmağı da ədalətli hesab etmirdilər. Əbu Hamid əl-Qəzali, İbn Ətiyyə, Qurtubi, Əbu Həyyan kimi bəzi üsulşünas, qrammatik və ilahiyyatçılar rəqiblərinin istifadə etdiyi mənbələrə müraciət edərək, bu yanaşmaya qarşı çıxdılar. İbn Ətiyyə ənənəçilərin Quranın 16-cı surəsinin 44-cü ayəsinə istinadlarına cavab olaraq, Peyğəmbərin Qurana öz dövrünün tələbatları və həmin dövrün insanları üçün şərh verdiyini qeyd edirdi. Alim hesab edirdi ki, onun ölümündən sonra zaman-məkan amili Peyğəmbər təfsirində ümumi verilmiş məsələlərin aydınlaşdırılması üçün əqli mülahizə tələb edir. Bu iddia sxolastik mülahizələr (rə'y) aparılmasını zəruri edir və əsas təfsir qaydalarının tətbiqi ilə mümkün ola bilərdi. Təfsirdə rəyin istifadəsi tərəfdarları öz mövqelərini əsaslandırmaq üçün Qurana da müraciət edirdilər. Rə'yin tərəfdarları həmçinin, Peyğəmbərin öz ardıcıllarını açıq-aydın ictihada təşviq etdiyi

məşhur bir hədisə istinad edirlər: “İctihad edərək, haqlı qərar verən iki savab qazanar. Yanlış qərar verərsə, yalnız bir savab qazanar”.⁹

Ənənəçilər və ilahiyyatçı üsulşünaslar arasında mübahisələr nəticəsində təfsir iki əsas kateqoriyaya bölündü: ət-təfsir bi əl-mə’sur və ət-təfsir bi ər-rə’y. “Mə’sur” sözü “əsara” fel kökündən törəmiş keçmiş zaman feli sifətidir, “izləmək” və ya “işarələmək” mənasını verir. Bu fel “ötürmək”, “xəbər vermək”, “rast gəlmək” kimi mənalar da ifadə edir. Beləliklə, mə’sur “ötürülmüş”, “təhvil verilmiş” deməkdir. Ət-təfsir bi əl-mə’sur Quranın Peyğəmbər, onun səhabələri və ta’biilər tərəfindən təfsiridir. “Rə’y” sözü “fikir”, “baxış”, “inanc” mənalarını verən məsdər olub, bənzətmə və ya əqli səyi nəzərdə tutur. O, zəkanın istifadəsi ilə Allahın kəlamını anlamaq və Quranı təfsir etmək üçün müstəqil mühakimədir. Rə’y adətən, dəqiq ərəb dili biliyinə və təfsirin prinsipləri olan ər-rə’y əl-mahmud yaxud əl-məmduh (tərifəlayiq) və ər-rə’y əl-məzmuma (töhmətəlayiq) əsaslanır.

Üçüncü fəsil Hicri III və IV əsrlərdə təfsir

Anlayışlar və təriflər

Mə’sur ənənəsinə əsaslanan təfsirin müəyyən bir mərhələsində rə’y mütləq tətbiq olunduğundan, bu bölgü dəqiq deyil. “Mə’sur” sözü “əsara” felindən törəmiş keçmiş zaman feli sifətidir. Ərəb dilinin leksikasına əsasən, “əsara” feli “izləmək”, “işarələmək”, “ötürülmək”, “xəbər verilmək” kimi müxtəlif mənalar daşıyır. Ərəb dilində “hədis” sözünün hərfi mənası “yeni”dir və xəbər, hekayə, ünsiyyət, söhbət, danışmaq, yəni yenilik ilə bağlı istifadə olunur. Quranda bu kəlmə “hekayə”, “ünsiyyət” və “söhbət” sözlərinin linqvistik mənasını ifadə edir. Peyğəmbər “hədis” terminini onun linqvistik mənasında, Quranda verildiyi kimi istifadə etmişdir.

“Fəth əl-bəri” adlı əsərdə qeyd olunmuş bir hədisdə deyilir: “Ən yaxşı hədis Allahın kitabıdır”. Mühəddislər (hədis alimləri) “hədis” terminini peyğəmbərin əməlləri, sözləri, səssiz razılığı, onun “*Sifət*”inin (fiziki görünüşünün) təsviri ilə bağlı nəql olunanları ifadə etmək üçün istifadə edirlər. “Sünnə”nin hərfi mənası yaxşı və ya pis yol, qayda və davranış olub, Quranda da həmin mənada işlənir. Lakin “hədis” və “sünnə” terminləri Peyğəmbərin səhabələri tərəfindən bir-birinin əvəzinə, sinonim kimi istifadə edilmişdir.

Müsəlmanların inancına görə, Allah Peyğəmbərə, Qurani insanlara öz mülahizələrinə əsasən deyil, mələk Cəbrayılın ona vəhy etdiyi sözlərlə çatdırmağı əmr etmişdir. Bir neçə ayədə Qurani ilk olaraq Peyğəmbərin təfsir etməli olduğuna dair məlumat var. Fikrimcə, İbn Teymiyyənin bu fikri təsdiqləmək üçün qeyd etdiyi Quran ayəsi (“Sən insanlara onlar üçün göndəriləni aydın izah edə bilərsiniz”) Peyğəmbərin bütün Qurani şərh etmiş olduğu anlamına gəlmir. Qeyd olunan ayə namaz, oruc, həcc kimi məsələlərə dair, yalnız Sünnə ilə aydınlaşdırılan bəzi mübahisəli ayələrin izahını nəzərdə tutur. Quran və hədislərdə müsəlmanlar Quranda yazılanları düzgün anlaməğa çağırılırlar. Məsələn, “Sad” surəsinin 29-cu ayəsində deyilir: “(Ya Peyğəmbər!), insanlar onun (Quranın) ayələrini düşünüb dərk etsinlər və ağıl sahibləri də ondan ibrət alsınlar deyə mübarək kitabı nazil etdik!”.

Dördüncü fəsil

Peyğəmbərin səhabələrinin təfsir və fitvaları

Səhabələr Peyğəmbərin vəfatından sonra Quranın ən mühüm şərhçiləri oldular. Onlar öz təfsirlərində ərəb dilinin qrammatikası ilə yanaşı, Peyğəmbərin fikirləri, öz mülahizə və qavrayışları (*ictihad*) kimi mənbələrdən istifadə edirdilər.

Onlar Quranın nazil olduğu şərait, nazil olma səbəbi və yeri barədə məlumata malik idilər. Bu sahədə ən görkəmli səhabələr dörd xəlifə (Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Əli) idi. Ərəb sözü (sifət) olan “sahib”, “suhbə” məsdərindən törəmişdir, “yoldaşlıq” və ya “təbəçilik” məfhumunu ifadə edən bir çox mənalar daşıyır. İslam tarixşünaslığında sahib – Peyğəmbərin müasirinə, onun peyğəmbərliyinə inanan, onunla yoldaşlıq edib vəfat edən şəxsə deyilir. Ənənəçilər və üsulşünaslar bu terminə özlərinəməxsus təriflər vermişlər. Ənənəçilərə görə, *sahib* və ya *səhabi* Məhəmməd peyğəmbəri ona peyğəmbərlik verildikdən sonra reallıqda görünən (yuxuda görmək nəzərdə tutulmur) və iman gətirən olaraq ölənlərdir¹⁰. Üsulşünasların (*usuliyyin*) fikrincə, *səhabi* yalnız peyğəmbəri görənlər deyil, daha geniş mənada, onun Peyğəmbərliyini etiraf edən, onun müasiri olan, uzun müddət onu müşaiyət edən, həmin dövrdə onunla tez-tez görüşüb, ondan öyrənən şəxsdir¹¹. Üsulşünaslar ənənəçilərdən fərqli olaraq, Peyğəmbəri Məkkədə həcc ziyarəti zamanı yalnız bir dəfə görənləri *səhabə* dərəcəsinə aid etmirdilər.

Səhabələr Peyğəmbər həyatda olarkən və ondan sonrakı dövrdə Quran və Hədislərin təfsirində dəfələrlə öz mülahizələrinə əsaslanmışlar. Onların bu səyi *rə'y sahib* (səhabələrin düşüncəsi, sözü və ya fitvası) kimi tanınmış və bu rə'ylərin səlahiyyəti daima müsəlman alimlərinin mübahisə obyektinə olmuşdur¹². Müsəlmanlara elm öyrənməyi və öyrətməyi hökm edən çox sayda Quran ayələri və hədislər mövcuddur. Bu hökmdən ilham alan səhabələr təfsirə başlamışlar. Lakin onlar bütün Quranı şərh etməmiş və təfsirlərini toplu şəkildə cəmləməmişlər.

Alimlər səhabələrin təfsirinin səlahiyyətinə münasibətləri baxımından iki qrupa bölünürlər. İmam Malik, İmam Əhməd İbn Hənbəl, İbn Teymiyyə və tələbəsi İbn Qayyim səhabələrin şərhlərini hüquqi cəhətdən vacib hesab edir, öz fikirlərini səhabələrin fəzilətləri, onların Quran və hədislərdə təriflənmələri, vəhyə şahid olmaları ilə əsaslandırırırdılar. Bundan əlavə, səhabələr Quran dilini də mükəmməl bilirdilər. Qəzali, İbn

Həzm, Əbu Həyyan və başqa alimlər isə səhabələrin təfsirinin hüquqi cəhətdən vacib əhəmiyyət daşımadığını düşünmüşlər. Bu alimlər öz fikirlərini səhabələrin təfsirində təcrübi olaraq bəzi ziddiyyətli məqamların mövcudluğu ilə əsaslandırırırdılar. Səhabələrin ziddiyyətli təfsirlərinin vacib olaraq qəbul edilməsi müsəlmanlar arasında çaşqınlıq yarada bilərdi, çünki onlar bu təfsirləri həyatda əməli olaraq tətbiq etməli idilər. Buna baxmayaraq, səhabələrin təfsirləri Quranın başa düşülməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir, onların Peyğəmbərə yaxınlığı və Quran bilikləri baxımından dəyərlidir.

Beşinci fəsil Ta'biilərin təfsir və fitvaları

Ta'biilərin şərhlərinin vacibliyi barədə mübahisə

Ta'biilərin təfsirinin hüquqi cəhətdən vacib olub-olmaması ilə bağlı fikir ayrılıqları mövcuddur. Bu məsələnin müzakirəsinə həsr olunmuş tarixi materiallar səhabələrin təfsiri ilə bağlı mənbələr qədər çox deyil, çünki Peyğəmbər səhabələrinin təfsirinin hüquqi cəhətdən vacibliyini qəbul etməyən alimlər (Qəzali, İbn Həzm və başqaları) ta'biilərin şərhlərinin hökmünü müzakirə etməyə maraq göstərmirdilər. Buna baxmayaraq, sünni alimlərin əksəriyyəti davamçıların icmasının mövcud olması faktının özünü vacib dəlil (huccə) hesab edirdilər.

“Ta'biun” – *“ta'bi”* sözünün cəmidir. *“Ta'bi”* sözü *“izləmək”* mənasını verən *“taba'a”* felindən törəmiş indiki zaman feli sifətidir. Deməli, *“ta'bi”* öncəki şəxs və ya nəsilədən sonra gələn şəxs və ya nəsil; əvvəlki şəxsi və ya nəslə izləyən və ya əvəz edən, davamçı deməkdir. *“Ta'bi”* Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s) müasiri olmamış (onu görməmiş), lakin Peyğəmbərin hər hansı bir səhabəsinin müasiri olmuş (onunla görüşmüş) və müsəlman kimi ölənlərdir¹³. *Ta'biilər* İslamda ikinci nəsilədir və səhabələrin ən yaxşı xələfləridir.

Sünni alimlərdən Əbu Hənifəyə görə, *ta'biilərin* təfsiri və ya dini fitvasının hökmü vacib deyil, çünki onlar Peyğəmbəri görməmiş və ya vəhyə şahid olmamışlar. İbn Teymiyyə də bu fikri təsdiqləyir. Əbu Həyyan isə *ta'biilərin* təfsirinin qəbul edilməsini əqli və ya elmi intihar hesab edir¹⁴. Bilavasitə davamçı olanların təfsirinin vacib hökmə malik olduğunu qəbul edən alimlər qrupuna Əhməd ibn Hənbəl və Maliki üsulşünasları daxildir¹⁵. Buna baxmayaraq, müasir hənbəli üsulşünası Abdullah ibn Mühsin ət-Türkiyə görə, hənbəli üsulşünasların çoxu Əhməd ibn Hənbəldən qalan ən səhih rəvayətin *ta'biilərin* təfsirinin vacib hökmü olmadığına işarə etdiyinə inanmışlar.

Quranın təfsirinə ta'biilər tərəfindən müxtəlif yanaşmalar

Ta'biilər arasında beş elm sahəsinə dair fikir ayrılıqları mövcud olmuşdur: fiqh, ilahiyyat, Quran tarixi şəxsiyyətləri, dilçilik, Quran ifadələri. Fiqh sahəsində ayələrin hüququ mənası ilə bağlı fikir ayrılıqları bu məsələlər barədə Peyğəmbərin sözlərindən xəbərsiz olmaq və ya qeyri-səhih hədislərə müraciət etməkdən irəli gəlir. Hər hansı konkret məsələ ilə bağlı Peyğəmbər kəlamının düzgün anlaşılmadığına dair nümunəyə "Bəqərə" surəsinin 196-cı ayəsində rast gəlirik: "Allahdan ötrü həcc və ümrə (kiçik həcc) əməllərini tam yerinə yetirin, əgər (tamamlanmasına) maneə yaranarsa, imkanınıza uyğun qurbanlıq göndərin və o, qurban kəsilən yerə çatanadək başınızı qırxdırmayın".¹⁶ Peyğəmbər hədisdə (Buxari və Müslim tərəfindən dəqiqləşdirilmiş) Həcc və ya ümrə ziyarətini yerinə yetirə bilməyən şəxsin neçə gün oruc tutmalı olduğu və ya bunun əvəzinə neçə yoxsulu yedirtməli olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Lakin ta'biilərin oruc tutulacaq günlərin və yedizdiriləcək yoxsulların sayı ilə bağlı fərqli düşüncələrinin şahidi oluruq.

Qurani-Kərimdə əsl adları verilməyən müxtəlif tarixi şəxsiyyətlərdən bəhs olunur. Ta'biilər onları müəyyənləşdirməyə çalışmış (Tövratə və əhli-cədidə istinad etməklə) və kimlikləri barədə fərqli fikirlər irəli sürmüşlər. Məsələn olaraq, "Bəqərə" surəsinin 246-cı ayəsini göstərə bilərik: "(Ya Rəsulum!) Musa-

dan sonra bir qrup (tanınmış) İsrail övladının başına gələnləri görmədinmi? Onlar öz peyğəmbərinə: “Bizə bir hökmdar göndər ki, ...”. Quranda bu İsrail peyğəmbərinin adı qeyd olunmur, lakin ta’biilərin bəziləri onun şəxsiyyətini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar.

İlahiyyatda ta’biilərin Quran ayələrini özlərinəməxsus şəkildə anladıkları və onu hədislər və ya səhabələrin şərhlərinə əsaslanmadan təfsir etdikləri qeyd olunur. “Nisa” surəsinin 159-cu ayəsini buna misal göstərə bilərik: “Kitab əhlindən (yəhudilərdən və xaçpərəstlərdən) elə bir kəs yoxdur ki, ölmündən əvvəl (qablə mautihi) ona (İsaya) iman gətirməsin...”. “Qablə mautihi” (ölümündən əvvəl) ifadəsindəki “hi” bitişən əvəzliyi kitab əhlindən bir kəsə və ya İsaya işarə edir. Əgər “hi” əvəzliyi kitab əhlindən olan bir kəsə işarə edirsə, ayə “Kitab əhlindən hər bir kəs ölməzdən əvvəl İsanın Allahın göndərdiyi Peyğəmbər olduğuna iman gətirməlidir” mənası daşıyır. Əgər “hi” əvəzliyi İsaya işarə edirsə, ayə “Kitab əhlindən elə bir kəs yoxdur ki, İsanın ölümündən əvvəl ona iman gətirməsin” fikrini ifadə edir.

Dilçilik ta’biilərin müxtəlif linqvistik mənşələrinə görə fərqli başa düşdükləri söz və terminləri araşdırır. Onlar xarici dillərdən alındığı iddia edilən bəzi Quran sözlərinin mənşəyi barədə də fərqli fikirlərə malik olmuşlar. Misal üçün, “İxlas” surəsinin ikinci ayəsində “əs-saməd” sözü müxtəlif variantlarda şərh olunmuşdur: Zeyd ibn Asləm bu kəlməni “əs-seyyid”(usta), Qatadə “əl-bəqi bə‘ad xalqih”(yaradılışından sonra uzun müddət sürən, qalan), İkrimah “əlləzi ləm yəxruc minhu şey‘ va lə yut‘am”(tullantıları xaric etməyən və ya qidalanmağa ehtiyacı olmayan)¹⁷, Ər-Rabi ibn Ənəs “əlləzi ləm yəlid va ləm yuləd”(doğmayan və doğulmayan şəxs)¹⁸, Mücahid, Səid ibn Cübeyr, Suddi və Dəhhək “nur lə yatala‘la” (parıldayan işıq) kimi şərh etmişlər¹⁹. Başqa bir misal olaraq, Tin surəsinin birinci ayəsindəki “əz-zəytun” kəlməsini göstərmək olar. Kəb əl-Əhbər və

Qatadə həmin sözün Qüdsdəki müqəddəs məscidə işarə etdiyini, Mücahid və İkrimah isə onun hamıya məlum olan zeytunu ifadə etdiyini söyləyirlər²⁰.

Ta'biilər Quran ayələrindəki terminlərin mənası ilə bağlı hədislərdən xəbərsiz olduqlarına və ya mürəkkəb ifadələrlə bağlı hədislər mövcud olmadığına görə, onları öz fikir və ya biliklərinə əsaslanaraq, müxtəlif cür şərh etmişlər. Belə ki, "Hicr" surəsinin 87-ci ayəsindəki "Şübhəsiz, Biz sənə təkrarlanan yeddi (ayəni) və uca Quranı göndərdik" ifadəsi də müxtəlif cür şərh edilmişdir. İbn Abbas və tələbələri Mücahid, Səid ibn Cübeyr və Dəhhak bu ayədə Quranın yeddi ən uzun surəsinin nəzərdə tutulduğunu qeyd etmişlər. Əl-Həsən əl-Bəsri, Qatadə və Mücahidə (əvvəllər öncə qeyd olunan fikri müdafiə edirdi) görə, "əs-sab' əl-məsəni" ifadəsi yalnız "Fatihə" surəsinə (Quranın ilk surəsi) işarə edir. Onlar, bu şərhə əsaslandırmaq üçün Buxarinin toplusundan bir hədisə istinad etmiş, öncə qeyd olunan fikrin tərəfdarları isə heç bir hədisə əsaslanmamışlar.

Ta'biilərin təfsirinin əsas xüsusiyyətləri, mənbələri və metodologiyası

Mücahid, Səid İbn Cübeyr və digər ta'biilərin təfsir yazmalarına baxmayaraq, onların mətnləri bütün Quran ayələrini əhatə etməmişdir. Ta'biilərin təfsiri sadə və aydın idi. Onlar Quran mətnini açıqlamaq üçün poeziyaya çox az istinad etmişlər. Qrammatik təhlillər aparmasalar da, Qatadə kimi bir neçə alim bəzi ayələri ritorik və linqvistik cəhətdən araşdırmış, çox sayda sözün (əhatə dairəsi və qayəsi bu tədqiqatın məqsədindən kənardır) izahını vermişlər²¹.

Ta'biilər təfsir üçün üç mənbədən istifadə etmişlər. Bunlardan biri Qurandır. Onların geniş şəkildə müraciət etdikləri ikinci mənbə *səhabələrin* fikirləridir. Üçüncü mənbə şəxsi düşüncələridir. Onların Quranı şərh edərkən müraciət etdikləri daha bir mənbə *israiliyyət*, xüsusilə İbn Abbasın tələbələri olmuşdur.

Müsəlman alimləri ta'biilərin təfsirinin vacib hökmü məsələsinə yanaşmada iki qrupa bölünürlər. Əksəriyyət onların təfsirinin *huccə* olmaması fikrindədirlər, çünki onlar Peyğəmbəri şəxsən görməmişlər və vəhyə şahidlik etməmişlər.

Alimlərin başqa bir qrupu isə ta'biilərin təfsirinin vacib hökmü olduğuna inanırlar. Onların fikrincə, bu təfsir ta'biilərin səhabələrdən əldə etdikləri biliyə əsaslandığına və bu biliklərin müəllimlərininki qədər düzgün ola biləcəyinə görə, onların şərhləri ilə eyni səviyyədədir.

Lakin hər iki tərəfin ta'biilərin təfsirinin vacib hökmü məsələsi ilə bağlı dəyərləndirmələri sxolastik əsasa malik deyil, yalnız təfsir müəllifinin Peyğəmbər dövründə yaşamış və onunla əlaqəyə malik şəxs olub-olmaması kriteriyası ilə əlaqəlidir.

Altıncı Fəsil

Rəyə əsaslanan təfsir: *ət-təfsir bi ər-rə'y*

Ərəb dilinin lüğətinə əsasən, "*rə'y*" sözü məsdər olub, "gözlə görmək", "ağılla görmək", "əks etdirmək", "güman etmək" kimi müxtəlif mənalara malikdir²². İbn Hişam Əl-Ənsari və İbn Malik kimi müsəlman qrammatik və dilçilərinə görə, "*ra'ə*" sözü "*rə'y*" sözündən törəmiş və özündən sonra bir və ya iki tamamlıq tələb edən təsirli feldir. Özündən sonra bir tamamlıq tələb etdikdə, "gözlə görmək" mənası daşıyır. Məsələn, "*ra'əytu Zeyd*"- "Mən Zeydi gördüm (hər fən, öz gözlərimlə)" deməkdir. Özündən sonra iki tamamlıq tələb etdikdə, "ağılla görmək" və ya "güman etmək" mənası daşıyır²³. Məsələn, "*ra'eytu Allah Əkbər min kulli şey*" cümləsi hər fi mənada, "Mən Allahı hər şeydən böyük, üstün gördüm" və ya "Mən inandım ki, Allah hər şeydən böyük və üstündür" kimi tərcümə olunur. Bu nümunədə "*ra'ə*" feli özündən sonra iki tamamlıq tələb etdiyi üçün "inanmaq" mənasını ifadə edir.

Quranda “rə’y” kəlməsi eyni leksik mənanı ifadə etmək üçün müxtəlif formalarda (keçmiş və indiki zamanda, məsdər kimi) işlənmişdir. Məsələn, “Ənam” surəsinin 76-cı ayəsində “Gecə qaranlığı onu bürüdükdə, bir ulduz gördü,....” dedikdə, “*ra’ə*” kəlməsi “gözlə baxmaq” mənasını ifadə edir²⁴. “Ənfal” surəsinin 48-ci ayəsində “...Mən sizin görmədiklərinizi görürəm...” dedikdə, “*rə’y*” kəlməsi “gözə görünmək” mənası daşıyır. Peyğəmbər hədisində “*rə’y*”in iki mənada istifadə edildiyinin şahidi oluruq: birinci, “şəxsi fikir” və ikinci, “ictihad” (səy göstərmə, özünü məcbur etmə). Səhabələr dövründə “*rə’y*” sözü daha iki mənə ifadə etmişdir: birinci, “Qurandan və Peyğəmbər hədislərindən aydın məlumat əldə etmək mümkün olmadıqda, müstəqil şəxsi düşüncəni ifadə etmək” və ikinci, “*qiyas*” (analoji nəticə, ölçü) kəlməsi ilə eyni mənə.

Ta’biilər dövründə İslamda müxtəlif dini-siyasi qruplaşmaların yaranması ilə “*rə’y*” kəlməsi “məzhəb və ya *bid’ə* təfsiri” mənası daşımağa başladı. “*Bi ər-rəy*” Quranın Peyğəmbər və səhabə ənənələrinə əsaslanmadan təfsiri mənası ifadə etdi. Beləliklə, “*rə’y*” təfsirlə bağlı tənqidi kəlməyə çevrildi. Ömər ibn Xəttabın nəvəsi Übeydulladan Zeyd ibn Əsləm (Mədinənin ta’bii təfsirçilərindən ən görkəmlisi) barədə fikrini soruşduqda, belə cavab vermişdir: “Quranı öz şəxsi fikirləri ilə şərh etməsindən başqa, onda heç bir səhv görmürəm”.²⁵ Yuxarıda qeyd olunan fikirlərə baxmayaraq, “*rə’y*” termini ümumiyyətlə, “ictihad”, “şəxsi fikir”, “qiyas” və “inam (i’tiqad)” mənaları daşımışdır.

Ət-təfsir bi ər-rə’y hədisə istinad etmədən, zəka (əqli fəaliyyət) sayəsində və mükəmməl ərəb dili biliyinə əsaslanaraq, Allahın kəlamını başa düşmək və Quranı təfsir etməkdir²⁶. Bu tərifi uyğun gələn Quran şərhinə *ət-təfsir bi ər-rə’y əl-mahmud* və ya *əl-məmduh*, yəni “tərifləyici təfsir” deyilir. Bu tərifə uyğun gəlməyən Quran şərhini *ət-təfsir bi ər-rə’y əl-məzmum*, yəni “töhmətəlayiq təfsir” adlanır²⁷. Belə ki, *ət-təfsir bi ər-rə’y əl-məzmum* təfsir mənbələri, şəriət haqqında lazımı məlumat və mükəmməl

ərəb dili biliyi olmadan edilən təfsir kimi başa düşülür. Beləliklə, İslam nöqteyi-nəzərindən, *ət-təfsir bi ər-rə'y* iki kateqoriyaya bölünür: *ət-təfsir bi ər-rə'y əl-mahmud* və *ət-təfsir bi ər-rə'y əl-məzmum*. *Ət-təfsir bi ər-rə'y əl-məzmumu* inkar edən ən məşhur sünni alimləri Təbəri, Qəzali və İbn Teymiyyə olmuşdur.

Təbəri Quranın təfsirinin dörd üsulunu vacib sayır: 1) bəzi ayələr yalnız Peyğəmbərin verdiyi izah ilə başa düşülə bilər, 2) Allahın özünün gizli saxladığı bəzi ayələrin şərh; 3) ayələrin bir qisminin şərh zamanı cahilliyə yol verilməsi bağışlanmaz və üzrlü hesab edilə bilməz; 4) bəzi ayələrin təfsiri yalnız elmi bilik tələb edir²⁸.

Qəzali Quranın ərəb dilindən hərfi tərcüməyə (*zahiri* məna) əsaslanmaqla yanlış anlaşıla bilər, gizli mənalar ehtiva etdiyini yazırdı. Ərəb dilində sözün hərfi mənasını bilməmək onun şəxsi rəy əsasında şərhinə səbəb olur. Bu səbəbdən o, Quranın hərfi və həqiqi mənasını anlamaq və şərh etmək üçün hədislərin əhəmiyyətini vurğulayırdı.

İbn Teymiyyə *ət-təfsir bi ər-rə'y əl-mahmudu* qəbul edir, lakin Qurani-Kərimi təfsir edərkən səhabə və ta'biilərin metodundan fərqli üsula müraciət edilməsinin yanlış olduğunu düşünürdü.

Peyğəmbər və ilk iki xəlifə Əbu Bəkr və Ömər dövründə "rə'y" kəlməsi mənfi məna daşımır, şəxsi fikir və bənzətmə kimi başa düşülürdü. Üçüncü xəlifə Osmanın öldürülməsindən sonra müsəlmanlar arasında daxili parçalanma nəticəsində Əbu Bəkr və Ömər tərəfdarları da daxil olmaqla, hər bir qrup öz baxışlarını əsaslandırmaq üçün Qurandan istifadə etməyə başladı. Müxtəlif düşüncə məktəbləri dini və ya siyasi fikir ayrılıqlarının təsirinə məruz qaldığı zaman təfsir də mübahisələrə cəlb olunaraq obyektivliyini itirdi.

Rə'y tərəfdarları və əleyhdarlarının öz mövqelərini əsaslandırmaq üçün irəli sürdükləri səbəblərə tənqidi nəzər saldıqda, bəzi iddiaların daha çox əsaslandırmaya ehtiyacı olduğu hal-

da, digərlərinin əhəmiyyətsiz olduğu ortaya çıxır. Məsələn, *rə'yin* əleyhdarları onun qadağan edilməsini əsaslandırmaq üçün "Nəhl" surəsinin 44-cü ayəsini misal gətirirlər: "...insanlara onlara göndəriləni izah edəsən deyə, Sənə (Məhəmməd) Qurana nazil etdik...". Lakin Peyğəmbər nəinki bütövlükdə Qurana, hətta onun böyük bir hissəsini belə təfsir etmədiyinə və bu səbəbdən səhabələr ayələrin çoxunu öz mülahizələri əsasında şərh etdiklərinə görə bu əsaslandırmanın zəif olduğunu düşünürəm. Buna baxmayaraq, alimlərin əksəriyyətinin fikrincə, *ət-təfsir bi ər-rə'y* (*ət-təfsir bi ər-rə'y əl-mahmud* qrupuna aid olan) müəyyən şərtlər daxilində, düzgün bilik və etibarlı mənbələrə əsaslanan şəxslər üçün caizdir.

Yeddinci Fəsil

Quranın təfsirinə müasir yanaşmalar

1750-ci ildən XX əsrin ortalarına qədərki dövrdə müsəlman dünyasının işğalı və tənəzzülü sosial, siyasi, mədəni və iqtisadi həyata, təhsilə nüfuz edən Qərb mədəni və siyasi təsiri altında müsəlman siviliziyasının dağılmasında da özünü göstərirdi. Bu təsirin qarşısını almaq məqsədilə Hindistan və Misir kimi dövlətlərdə İslam kimliyini bərpa etmək və gücləndirmək istiqamətində müxtəlif dirçəliş ideyaları və islahat hərəkatları ortaya çıxdı. Bu hərəkatlardan bəziləri məqsədlərinə çatmaq üçün rəşadət, əqli və elmi yanaşmalar tətbiqi yolu ilə İslamı həyat tərzi kimi şərh etməyə çalışırdılar. Beləliklə, İslam ədəbiyyatında, xüsusilə təfsirdə intellektual, elmi, ritorik, filoloji, ədəbi və təbiət tarixinə aid yeni cərəyanlar meydana çıxdı.

İntellektual yanaşmanın tərəfdarları Quranın ilk növbədə bəşəriyyəti hidayət etmək üçün nazil edildiyini, insanlara dünya və axirətdə uğur qazanmağın yollarını göstərdiyini müsəlmanların dərk etməsinə çalışırdılar. Onlar Quranda insanların mənəvi və dünyəvi ehtiyaclarının, bəşəriyyətin bütün problemlərinin həll yolunu tapmağın mümkünliyünü qeyd edir-

dilər. Bu yanaşmaya görə, müsəlmanlar sosial, iqtisadi, siyasi məsələlərin və hətta gündəlik həyatda qarşılaşdıqları problemlərin həllini yalnız Quranda axtarmalı, onu hidayət kitabı, bələdçi kimi qəbul etməlidirlər.

Bu cərəyanın ideyalarını əks etdirən ən məşhur kitab “Təfsir əl-mənər” adı ilə tanınmış “Təfsir əl-Quran əl-həkim” adlı iri həcmli əsərdir. “Təfsir əl-mənər” Peyğəmbərin, səhabələrin, ta’biilərin təfsirlərini, yəhudi və xristian mənbələrinə istinadları, həmçinin bəlağət və hüquqi məsələlərə dair linqvistik mülahizələri ehtiva edir. Ümumiyyətlə, əsər müsəlman dünyasında rəğbətlə qarşılanmışdır.

Elmi yanaşmanın tərəfdarları müasir elmi tərəqqi şəraitində Quranın fiqh baxımından deyil, müasir elm kontekstində dərk edilməsi ideyasını müdafiə edirlər. Bu cərəyanın ideyalarını əks etdirən əsərlərdən biri Şeyx Cövhər Təntavinin (1940-cı ildə vəfat etmişdir) “*Əl-cəvahir fit-təfsir əl-Quran əl-Kərim*” (“Qurani-Kərim təfsirindən incilər”) əsəridir. Təntaviyə görə, insanlar üçün Quran təfsirinə elmi yanaşma fiqhdən daha vacibdir. O, elmi yanaşmaya üstünlük vermədikləri üçün fəqihləri tənqid edirdi. Müasir alimlər Təntavinin metodologiyasını müsbət qəbul etmədilər. Sübhü əs-Salih, Jansen və başqaları Təntavini elmi mülahizələr və digər fikirlərə həddən artıq diqqət yetirdiyinə görə tənqid etmiş və əsərini həqiqi təfsir hesab etməmişlər²⁹.

Ritorik yanaşma tərzində ədəbi-sosioloji mülahizələrə diqqət yetirilir. Seyyid Qütbün Qahirədə nəşr olunmuş, səkkiz cildlik “*Fi zilal əl-Quran*” əsəri bu cərəyanın ideyalarını əks etdirir. Seyyid Qütb giriş sözündə qeyd edir ki, müsəlman cəmiyyətinin və bəşəriyyətin problemlərinin həlli yalnız Quranın öyrədilməsi və tətbiq edilməsindədir, çünki Quran bəşəriyyəti ilk növbədə sülh və səadətə nail olmağa yönləndirmək üçün nazil edilmişdir³⁰. “*Fi zilal əl-Quran*” əsərində həmin dövrdə müsəl-

manların qarşılaşdıqları sosial problemlərə diqqət yetirildiyi üçün o, bütün dünya müsəlmanları tərəfindən böyük rəğbət qazanmışdır.

Quran ərəb dilində nazil olduğuna görə, filoloji yanaşma onun ərəb dili vasitəsilə başa düşülməsinin vacibliyini iddia edir. Bu yanaşmaya görə, Quranın surə və ayələrinin xronoloji ardıcılığı, nazil olmanın zaman və məkan şəraitini bilmək vacibdir. Bu cərəyanın ideyalarını əks etdirən ümumi bir təfsir əsəri yazılmasa da, bu sahədə yarımçıq əsər mövcuddur. Bu, Bint əş-Şati kimi tanınan Aişə bint Əbd ər-Rəhman əş-Şati adlı müəllif tərəfindən yazılmış *"Təfsir əl-bəyan li əl-Quran əl-Kərim"* adlı kitabdır. Mənnə əl-Qəttan Bint əş-Şatinin təfsirini məqbul bir səy kimi dəyərləndirmiş, lakin bu metodun Quran elmlərinin bəzi aspektləri, o cümlədən Quran qanunları və əsas prinsipləri ilə bağlı möcüzələr baxımından naqisliyini vurğulamışdır³¹.

Ənənəvi yanaşma klassik təfsir və ədəbiyyata əsaslanmaqla yanaşı, müasir dövrün bəzi məsələlərini də əhatə edir. Bu cərəyanın nümayəndələrindən *"Məhasin ət-tə'vil"* əsərinin müəllifi Şeyx Məhəmməd Camaləddin əl-Qasimi (1866-1914) və məşhur *"Ət-təhrir və ət-tənvir"* kitabının müəllifi Məhəmməd ət-Tahir ibn Aşurun adlarını qeyd etmək olar. Sonuncu əsər əhatəli olduğuna və klassik yanaşmanı əks etdirdiyinə görə "ensiklopediya" hesab edilə bilər.

Məhəmməd Zəhəbi (1915-1977) təbiət tarixinə əsaslanan yanaşmanı dindən dönənlər tərəfindən üstünlük verilən və ya istifadə edilən yanaşma kimi dəyərləndirdiyi halda, Jansen onu təbii tarixi yanaşma adlandırır. Cərəyan nümayəndələri təfsir ədəbiyyatının faydasız olduğunu iddia edirlər. Onlar hətta Quranın və hədisin bəzi prinsiplərini, həmçinin İbrahim, Musa, İsa, Süleyman və digər peyğəmbərlərin möcüzələrini inkar edərək, Quranı anlamaq üçün yeni bir üsulun mövcudluğunu iddia edirlər. Bu cərəyanın görkəmli təmsilçilərindən biri

əl-Əzhər Universiteti tərəfindən müsadirə edilərək, məzmununun rədd edilməsi haqqında fitva verilmiş və müəllifi mürtəd elan olunmuş “*Əl-hidaya və əl-irfan*” əsərinin müəllifi Məhəmməd Əbu Zeyddir³².

Nəticə

Quranın təfsiri qədim tarixə malikdir. Təfsirin məqsədi Quranın həqiqi mənasını açıqlamaqdır. Təfsirçilərin hər bir nəslə təfsirə yaşadıqları zaman, məkan və şərait prizmasından yanaşmışlar. Qurani-Kərimin təfsiri dəqiq və aydın izahlar vermiş ali təfsirçi Məhəmməd peyğəmbərlə başlamışdır. Onun vəfatından sonra səhabələr Quranı və onun təfsirini müsəlmanların gələcək nəsillərinə yaymaq və öyrətmək kimi müqəddəs vəzifələrinin olduğuna inanırdılar. Onların dövründə dörd əsas Quran təfsiri məktəbi mövcud olmuşdur.

Bu məktəblərin hər biri görkəmli təfsirçilər yetişdirmişdir. Ta’biilərin dövründə təfsirin üsulu və mahiyyəti səhabələr dövründəkindən fərqlənmirdi. Sonralar səhabələrin və ta’biilərin təfsirinin vacib dəlil (huccə və ya hucciyyə) olub-olmaması kimi şəriət səviyyəsində müəyyən nəticələri olacaq məsələ alimlər arasında mübahisə mövzusunə çevrildi. Səhabələrin təfsirinin vacib hökmünün olduğuna inananların dəlilləri səhabələrin ləyaqət və xidmətləri, əksini iddia edənlərin dəlilləri isə mətnlər və əqli təhlil nəticələri idi.

İslamın yayıldığı ilk əsrdə Quranın bütün mətnini əhatə edən təfsir əsəri yazılmamışdır. O dövrdən qalmış yeganə təfsir əsəri Təbərinin “*Cəmi əl-bəyan ‘an təvil əl-Quran*” kitabıdır. Hicri IV əsrdən sonra Quranın təfsirində üç əsas yenilik baş verdi: təsdiq olunmamış məlumatların istifadəsi, ixtisaslaşma dövrü və töhmətəlayiq şərh – təfsirül-bidə adlı təfsirin ortaya çıxması. Bu yeniliklər Quranın təfsiri sahəsində iki mühüm istiqamətin yaranmasına gətirib çıxardı: *ət-təfsir bi əl-mə’sur* və

ona bənzər *ət-təfsir bi ər-rə'y*. Bəzi alimlər sonuncu təfsir növünü də iki kateqoriyaya ayırdılar: *ət-təfsir bi ər-rə'y əl-mahmud* və *ət-təfsir bi ər-rə'y əl-məzmum*.

İxtisaslaşma dövrü fiqhi, qrammatik, əqli və digər təfsir formalarının yaranması ilə səciyyələnir. Elmi, ədəbi, tarixi və filoloji təfsir kateqoriyaları yaradan yeni təfsir cərəyanları meydana gəlirdi. İslam elmlərinin ən mühümü olan Quran təfsirinin mahiyyətini, fikrimcə, Quranın düzgün başa düşülməsi və onun ayələrinin həqiqi mənasının üzə çıxarılması təşkil edir. Yalnız Allahın iradəsi və Quranda buyurduğu prinsiplərə əməl edilməsi nəticəsində dünya həyatı və axirətdə müvəffəqiyyət əldə etmək mümkündür. Bu səbəbdən Quranın mətninin düzgün öyrənilməsi və ona layiq olduğu hörmətlə yanaşılması zəruridir.

Müəllif

Dr. Əli Süleyman Əli Qərb Vilayətləri Müsəlman İcmasının imamı və Müsəlman Ailələrinə Xidmət xeyriyyə təşkilatının (ICNARELIEF, ABŞ) direktorudur. O, Qanada anadan olmuşdur. 1979-cu ildə Mədinə İslam Universitetinin Ərəb dili və islamşünaslıq fakültəsini bitirmiş, təhsilini təqaüd proqramı əsasında Miçigan Universitetində (Ann Arbor şəhəri) davam etdirərək, islamşünaslıq üzrə magistr və fəlsəfə doktoru dərəcəsini almışdır. Doktor Əlinin huccə (vacib dəlil) məsələsinə həsr olunmuş, təfsir bil-mə'sur mövzusunda yazdığı dissertasiya işi bu sahədə əsaslı tədqiqat əsəridir. O, ABŞ-da Detroyt-Mersi Universitetində, Oakland Universitetində, Miçigan ştatının Detroyt şəhərində Auburn Hills, Miçigan və Vayne əyalət icmalarında islamşünaslıq, müsəlman dünyası, ərəb dili və Quran elmi kimi fənləri tədris etmişdir.

Istinadlar

1. Süyuti, Jəlal-Din Əbd ər-Rəhman ibn Əbu Bəkr, Əl-İtqan fi Ulum əl-Qur'an, I nəşr, Beyrut: Dar əl-kutub əl-imiyyə, 1987/1407.
2. Yenə orada, II cild, s.382.
3. Yenə orada, s.381.
4. Yenə orada, s.381.
5. Əhməd ibn Hənbəl. Əl-fəth ər-rəbbani li tərtib musnəd əl-İmam Əhməd ibn Hənbəl əş-Şəybani, red. Əbd ər-Rəhman əl-Bənnə. Qahirə, Dar əş-Şihab, cild 18, s.175-176.
6. Əbu Cəfər Muhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri, Jəmi' əl-bəyan ən tə'vil əy əl-Qur'an; red. Mahmud Muhəmməd Şakir və Əhməd Muhəmməd Şakir. Qahirə, Dar əl-Məarif, I cild, s.204.
7. İbn Sə'd, Muhəmməd ibn Sə'd ibn Məni əl-Zuhri, Ət-Təbəqat əl-Kubra, Beyrut, Dar Şədir, 1957, II cild, s.98-99.
8. Əs-Süyuti əl-İtqan, II cild, s.419. Həmçinin, bax: Muhəmməd Əbd əl-Ədhim əz-Zərqani. Mənəhil əl-irfan fi ulum əl-Qur'an, II cild, s.32-33.
9. İbn Teymiyyə, Təqiy əd-Din Əhməd ibn əl-Həlim. Muqəddimə fi usul ət-təfsir; Adnan Zorzo. Beyrut: Dar əl-Qur'an əl-Kərim, 1979/1399, s.52.
10. İbn Həcər əl-Əsqəlani. Əl-isabə fi təmyiz əş-Şəhabə, Qahirə: Məktəbət əl-kulliyə, 1969, II cild, s.83.
11. Yenə orada.
12. Seyf əd-Din əl-Amidi. Əl-ihkam fi usul əl-əhkam, red. Əbd ər-Rəzzaq Əfifi, II nəşr, Beyrut: Əl-məktəb əl-İsləmi, hicri 1402, IV cild, s.140-145.
13. İbn Kəsir. Əl-bə'is əl-həsis fi ixtisar ulum əl-hədis, Beyrut, Dar əl-fikr, 1967, s.67.
14. İbn Teymiyyə. Muqəddimə fi usul ət-təfsir, s.105.
15. Muhəmməd Əbu Zəhra. Əl- mucizə əl-kubra: əl-Qur'an, Beyrut, Dar əl-fikr əl-ərəbi, s.513.

16. İbn Kəsir. Təfsir İbn Kəsir, I cild, s.412-413.
17. Yenə orada, VII cild, s.412.
18. Yenə orada.
19. Yenə orada.
20. Yenə orada, s.476.
21. Səhiih əl-Buxari, IV cild, s.123-170.
22. İbn Mənzur. Lisan əl-ərəb, Beyrut: Dar Sədir, XIV cild, s.299-300.
23. Cəmal əd-Din Əbu Muhəmməd ibn Əbd Əllah ibn Yusuf ibn Hişam əl-Ənsari. Ət-təsrih alə ət-təvdih, eds., Məcmuə min əl-uləmə, Beyrut: Dar əl-fikr, I cild, s.26.
24. Muhəmməd ibn Yusuf ibn Əli əl-Əndəlusi Əbu Həyyan. Əl-bəhr əl-muhit, Riyad: Məktəbət və mətbəə əl-həşr əl-hədis, III cild, s.178.
25. Yenə orada, III cild, s.397.
26. Muhəmməd ibn Əbd ər-Rəhman ibn Əbd ər-Rəhim əl-Mubərəkpuri. Tuhfət əl-əhvadi bi şərh ət-Tirmizi, red. Əbd ər-Rəhman Osman, Beyrut: Dar əl-fikr, I cild, s.270-280.
27. Əl-Qəzali, İhya' ulum əd-din, I cild, s.292.
28. İbn Teymiyyə, Məcmu fətəva Şeyx əl-İslam Əhməd ibn Teymiyyə, red. Əhməd Əbd ər-Rəhman ibn Muhəmməd ibn Qasim əl-Nəcdi əl-Hənbəli, Məkkə: Mətbəə əl-nəhdah əl-hədisə, 1404/1983, XIII cild, s.471.
29. Subhi əs-Salih. Mubəhis fi ulum əl-Qur'an, II nəşr, Beyrut: Dar əl-mələyin, 1986, s.297.
30. Səyyid Qutb. Fi zilal əl-Qur'an, X nəşr, Beyrut: Dar əş-Şuruq, 1982/1400, I nəşr, s.11-16.
31. Əl-Qəttan, Mənnə ibn Xəlil. Məbahis fi ulum əl-Qur'an, Qahirə: Məktəbət Vəhba, 1981, s.375.
32. Muhəmməd Huseyn əz-Zəhəbi. Ət-təfsir və əl-mufəssirun, I nəşr, Qahirə: Dar əl-kutub əl-hədisə, 1961/1381, II cild, s.500-509.

Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutunun icmal kitablar seriyası oxucularda əsərlərin orijinallarının məzmunu haqqında təsəvvür yaratmaq məqsədilə insitutun icmal formasında yazılmış əsas nəşrlərinin toplusudur.

İslam elmlərindən ən mühümü olan Quranın şərhı və ya təfsirin əsas məhiyyətini Quranın düzgün izahı və onun ayələrinin həqiqi mənasının üzə çıxarılması təşkil edir. Peyğəmbərin vəfatından sonrakı dövrdə alimlər Quranın mənası, əks etdirdiyi təlimatlar haqqında geniş informasiyanı, onun prinsipləri əsasında yaşamaq qaydalarını müsəlmanlara və bütün dünyaya çatdırmaq üçün səylə çalışdılar. Nəticədə, Quranın bir neçə metodologiya əsasında sistemətik şərhindən ibarət olan ulum ət-təfsir, yəni təfsir elmləri kimi tanınan sahəyə dair zəngin İslam ədəbiyyatı yarandı.

Əsər Quran təfsirinin Peyğəmbər, səhabələr, ta'biilər və müstəqil təfsir əsərləri yazmış ilk müfəssirlər (şərhçilər) dövründən günümüzə qədər keçdiyi təkamül yolunu əks etdirir. Kitabda müxtəlif teoloji (klassik, mistik sufi, fars) ənənələrin, siyasi və məzhəb maraqlarının təfsirə təsiri, təfsir sahəsində hüquqi, teoloji, tarixi və linqvistik məsələlərdə ortaya çıxan ixtilafı kimi mühüm məqamlar nəzərdən keçirilmişdir.

Bəzi alimlər və Quran təfsirlərinin bir qismi zamanın sınağından çıxaraq, digərlərinə nisbətən daha böyük nüfuza malik olmuşdur. Əsərdə, qeyd olunan məsələlər araşdırılmış, həmçinin, müxtəlif təfsir metodları müqayisə və təhlil olunmuşdur. Adi oxucu kütləsi üçün geniş və mürəkkəb olan mövzunu tam əhatə edən icmal həmin mövzu və Quranın mətninin oxucu tərəfindən asan dərk edilməsinə yardımçı ola bilər.

Beynəlxalq İslam
Fikri İnstitutu

